

John Toland

Levelek Szerénához

„*Opinionum commenta delet dies,
Naturae iudicia confirmat.*”
(Cicero, *De natura deorum*, II. könyv)¹

ELŐSZÓ

egy londoni úriemberhez írott levél formájában, mely az itt következő értekezésekkel egyetemben küldetett neki, s tartalmazza ezek megírásának külön-különbféle okait is

1. Uram, Ön minden levelében azt sugallja, hogy tartózkodási helyemre és társaságomra való tekintettel szükségképp meg kell feledkezniem könyveimről csakúgy, mint ismeretségeimről, s ezt megkísérli ugyan szívélyesen megbocsátani, de nem törekszik fenntartások nélkül helyeselni. Nos, ami a rendszeres levélváltás elhanyagolását illeti, legutóbbi levelemmel, úgy vélem, eleget tettem kívánalmainak, s többet immár nem várhat tőlem az ott érintett tárgyról; minélfogva a jelen alkalommal inkább saját tanulmányaimról küldök Önnek beszámolót, mintsem hogy a világ ezen részének közérdekű híreit vagy magánjellegű cselszövényeit ismertetném. Természetesen kész vagyok elismerni, hogy ennél haszontalanabb vagy kevésbé szórakoztató témát aligha választhattam volna; de magának köszönheti a bajt, hisz engem reményeim szerint nem talál majd bűnösnek e választásom okán. Mindenekelőtt mármost őszintén meg kell mondanom, hogy Ön felettébb méltánytalan ezen országgal szemben, s hogy mindama párhuzamok, melyeket Ön a ködös légtömegek és az elborult elmék, a tétova mozgások és a nehéz felfogás, a mérhetetlen vadonok, ingoványok s a korlátatlan képzelgés vagy a közhelyek szertelen halmozása között létesít, tökéletesen megalapozatlanok; elfogultságának megregulázásához nem is kell egyebet tennem, mint emlékezetembe idéznem ama – háború és béke, művészet és szépírás révén híressé vált – nagyokat, kiket ezen ország minden időkből szült, kik a jelen órában is ékesítik azt, s akik közül sokak társaságát Ön Londonban is élvezhette volna, ha nem tartaná oly nagyra saját honfitársait, vagy ha nagyobb figyelemmel fordulna a külföldiek felé. Épp eléggé indokolt ugyanis a panasz, melyet a legtöbb idegen megfogalmaz az Angliában általánosan tapasztalt hidegség és mellőzés okán, amely igen gyakran épp azok részéről nyilvánul meg, kikkel szemben a külföldi a maga országában módfelett kedvesen és lekötelezően viselkedett.

2. A város, hol jelenleg tartózkodom, az udvariasság és lovagiasság fellegvárának nevezhető. Mivel ez a kormány székhelye, ezért mondanom sem kell, hogy a legpallérozottabb elmék, a legragyogóbb szépségek s a legelegánsabb hintók tűnnek föl ben-

¹ „A vélemények koholmányait eltörli az idő múlása, a természet ítéleteit megerősíti.” (Az istenek természete, II. könyv 2:5) – Modern kiadások *opinionis*-t („vélemény”) olvasnak.

ne; de megszakítás nélkül özönlenek ide olyan külföldiek is, kik a maguk országában a legelsők közé tartoznak, s akiket érdeklődésük ösztökélt, vagyonuk pedig képessé tett arra, hogy külhoni emberekkel és szokásokkal ismerkedjenek meg. Bár ezek bővelkednek valós és hasznos tudásban, mégis bevallom Önnek, hogy keveset találni náluk abból, mit a csalatkozó világ hajlamos a műveltség neve alatt tisztelni; s jóllehet sokféle kiváló könyv birtokosai, mégis minden megvetésre méltó lénynek tartják azt, ki könyvekben búvárkodik a bölcsesség után. Látszat szerint nem is zajlik itt más, mint egyetlen folytonos, szerelmes-komédiás jelenet az ifjak és szépek köreiben, melyet hátrálatnak ugyan, de nem szakítanak félbe a politika csinálói s a szolgálat. Ha valaki csak sietősen átutazik, vagy nem nyerhet bebocsáttatást minden társaságba, az csupán ennyit lát; viszont kevesebről szerez tudomást, mint amennyiről otthon értesült, amennyiben barátai előtt hamis képet fest a helyzetről. De higgye meg, Uram, sehol a világon nem találtam válogatottabb vagy kiterjedtebb könyvgyűjteményeket magánkönyvtárakban, a történelem folyását vagy a természet titkait szabadabban kutató szellemeket, sem pedig olyanokat – hogy rövidre fogjam a szót –, kik jobban értenék annak művészetét, miként kell tanulmányaikat a társalkodás szolgálatába állítani, olvasmányaikat a világban való forgolódás révén jó célra fordítani, valamint a pedantériát a műveltségtől, s a ceremóniát az udvariasságtól elkülöníteni.

3. Ön talán azt gondolja, hogy ilyen helyen csak saját hibámnak tudható be, ha elhanyagolom ama tanulmányokat, melyek – mint tudja – olyannyira természetemmé váltak, s amelyeket a szórakoztató kikapcsolódási lehetőségek ily széles választéka mellett inkább elmélyíthetnék, mintsem hogy feladjam őket. Biztosíthatom is Önt, hogy amíg csak jó egészségnek és szabadságnak örvendhetek, semminő megfontolás nem tántoríthat el jó könyvek használatától, amiben meggyőződésem szerint az egyetlen tökéletes gyönyörűség található; mert bár igen sok egyéb, az emberi természetből fakadó gyönyört kedvelek, s habár mértékletesen hódolok is mindnek, amelyik törvényes, mégis egyet kell értenem az általános tapasztalattal, miszerint mindig minden gyönyörhöz vegyül valamennyi keserűség, akár a várakozás vagy az élvezet során, akár a következményeiben; míg egy lebilincselő könyv tanulmányozásakor az olvasó minden zavaró körülmény közrejátszása nélkül szerez tökéletes kielégülést: mit sem gondol a múlttal, s nem ad a jövőre, hanem teljes mértékben átadja magát a jelen boldogságnak. Így hát hatalmamban is áll meg szándékozom is korábbi tanulmányaimat folytatni, s számos alkalmam is adódik ama tudás növelésére, mely az emberi természet ékessége és teljesültsége; úgyhogy ha ily kedvező körülmények közepette csak keveset haladok előre, azt nem a hajlandóság, hanem a képesség hiányának kell betudnia.

4. Jóllehet kevesebb elfoglaltságom van, mint egyesek hiszik vagy legalábbis terjesztik rólam, ideérkeztemkor mégis elhatároztam, hogy időmet csupán olvasással és társalgással fogom tölteni, s nem engedek a csábításnak, hogy akár csak egy rokoni levelet is megírjak; ám hamarosan más elveket kellett lefektetnem egy levelezőpartnerem ismételt unszolására, kitől nem áll módomban bármit is megtagadni. Az illető a tenger innenső oldalán lakik, de nem ebben a városban; s bár ez még inkább kínozza majd az Ön elfoglaltságát, egy bájos hölgyről van szó, aki volt oly kedves, hogy kikérje véleményemet az első három értekezés tárgya felől, melyeket a csomagban mellékeltem, s avégett küldök, hogy meggyőzzem Önt: nem voltam oly tétlen, amilyennek Ön vélt. Az említett hölgy egy igen magas rangú méltóság felesége, s személye kapcsán egyelőre ez az egyetlen körülmény, melyet Önnek ismernie kell.

5. E pillanatban éppoly világosan látom magam előtt az Ön lelkének legbensőbb gondolatait, mintha csak én kezelném óraművének minden súlyát s rugóját, vagy mintha az én dolgom volna az Ön agyát formába önteni. Emlékezhetik reá, mily gyakran fogtam a szebbik nem pártját nem annyira az Ön megfontolt ítéletével, mint inkább előítéleteivel szemben. Természetesen tudatában voltam ügyem igazságának; de minden hetvenkedés nélkül mondhatom, hogy egy rosszabb ügyet is sikerre vinnék olyan érvekkel szemben, melyek csupán az Ön társaságának szokványos diskursusaira s a nők általában véve hiányos neveltetésére épülnek, vagy ama nevezetes hölgyekre, kik ott élnek, ahol Ön a sors akaratából kezdetben nevelkedett, s akikkel Ön behatóbban megismerkedhetett, mint bármely más, jobb jellemű nővel akár azóta, akár azelőtt. Mily gyakran voltam kénytelen ecsetelni Önnek, hogy micsoda otromba, faragatlan, üresfejű, pallérozatlan szörnyetegek szoktak lenni a mi nemünk képviselői, ha nem műveli és csiszolja ki őket a társalkodás vagy a tanulás; s hogy az ilyen parasztok feleségeinek és leányainak általában több elmeél és ügyesség jutott, nagyobb rész a jó modorból és éleselmjűségből! Nem kutatom, hogy a nők kizárása a művelődésből vajon ősi szokás eredménye-e, vagy a férfiak elhatározásából fakad; ám ha egy nő egyszer életében bele talál tekinteni néhány könyvbe, s ezután rakoncátlan lesz, megjártssza vagy nevetségessé teszi magát (amint ezret az egy ellen, hogy ez nem történik meg), mekkora hűhót csapunk, milyen készségesen fordítjuk azt nemük természetes hajlama ellen, és minő győzelmeket tulajdonítunk a férfiúi értelem felsőbbrendűségének! Holott Isten a megmondhatója, hogy mindez egyáltalán nem tartozik a tárgyra, vagy legfeljebb csak annyira, amennyire azon férfiak pökhendisége, gőgje és pedantériája, kiknek műveltsége sekélyes, akik felületes olvasók, a szerzők és kiadások felesküdtött hírnökei, a nehéz vagy hangzatos szavak s nyakatekert kifejezések gyűjtői, a szabályok és etimológiák buzgó vadászai, vagy pedig nem többek pusztá tudornál, minélfogva nem többek pusztá szárnál. Nem fogom elismételni, amit már bizonyítottam Önnek (mert úgy gondoltam, megéri a fáradságot) az értelmi szervek egyenlőségéről a két nemből, amint azt sem, hogy ami a hétköznapi ügyek tárgyalásában tagadhatatlanul egyenlővé tesz férfit és nőt, az egyformán képessé teszi őket mindennemű fejlődésre is, feltéve hogy ugyanúgy részesülhetnek az oktatás, a világjárás, a társas élet és ügyintézés nyújtotta előnyökből.

6. Lemondhatnék érvek felhozataláról itt, ahol a tapasztalat ily kifejezetten az én oldalamon áll; s az sem valószínű, hogy Ön már elfeledkezett volna ama teljes kötetekről, melyeket könyvtára számára ajánlottam, s amelyek kizárólag olyan, ó- és újkori nők életét ismertetik, kik a maguk idejében hírnevet szereztek, és kiérdemelték, hogy nevük az utókorra hagyományozódjék, mert bámulatos műveket alkottak a filozófia, hittudomány, erkölcsstan és történetírás terén úgy versben, mint prózában, illetve mivel elismerést érdemeltek ki a festészet, a muzsika s a többi művészet és tudomány művelésében, félelmetes hadjáratok vezetésében s polgári ügyek intézésében nem kevésbé, mint a magángazdálkodásban. Diogenész Laertiosz egy hölgynek ajánlja az ókori filozófusok véleményeiről és életéről írott munkáját; minek folytán föl kell tételoznünk, hogy e hölgy értette a filozófusok különböző rendszereit, melyek közül sok módfölött szövevényes és homályos, különösen azok, melyekben leginkább kedve telt, azaz Platón, illetőleg Epikurosz filozófiája. Monsieur Ménage² egész könyvet írt a női filozófusok-

² Gilles Ménage (1613–1692) francia jogász, nyelvész, az első francia etimológiai szótár írója. A filozófusnőről írott műve 1690-ben jelent meg.

ról, egy ma is élő hölgyhöz, a neves Dacier asszonyhoz³ való ajánlással, ki a nagy filológus, Tanaquil Faber⁴ leánya. Az egész művelt világ elismeréssel adózik jeles műveinek, és senki számára nem kétséges, hogy napjainkban ő a latin és görög auktorok egyik legjobb kritikusa, amit még az igazol a legkevésbé, hogy a francia király bőséges évjáradékot adományozott neki – mondom ezt annak tudatában, hogy kik állanak még a király zsoldjában. Anélkül hogy az ősi Itália püthagoreus hölgyeit visszahívnám az élők sorába, magam is egész kötetet írhatnék Önnek ilyen nőkről, akik tudomásom szerint Európa-szerte több helyen is élnek. Különböző, Angliában élő női kiválóságok között (pedig angol földön elég kevés ilyen akad) található egy olyan, általam személyesen nem ismert hölgyet is, ki a legelvontabb metafizikai spekulációknak is nagymestere, s aki gördülékeny stílusban és könnyed érveléssel védte meg Locke úr *Értekezését az emberi értelemről* egy jó nevű hittudós leveleivel szemben. Könyvének címe: *A Locke úr által írott Értekezés az emberi értelemről védelme, ... válaszul bizonyos, az Értekezéssel kapcsolatos megjegyzésekre.*⁵

7. Ha a nők bölcs államigazgatására és vitéz hadviselésére akarok példát hozni, akkor nem kell visszamennem a babiloni Szemiramiszhoz, a szkíta Tomüriszhoz,⁶ a brit Boadiceához⁷ vagy a palmürai Zenóbiához.⁸ Mi a véleménye Margitról, a spanyol Németalföld hírneves régenséről?⁹ S mily gyakran tapasztaltam, hogy Ön elragadtattottan olvassa a mi igen nagy tudású nyelvészünkről, Erzsébet királynőről¹⁰ szóló krónikákat, aki maga választotta ki és irányította hasonlíthatatlan tanácsadóit, s aki kezdetben bölcsen jóindulatot mutatott a pápisták iránt, hogy a későbbiekben csak annál nagyobb biztonsággal helyezhesse megrendíthetetlen alapra a protestáns vallást (amint ezt meg is tette)! Így vált ő rövid idő alatt ellenfeleinek rémévé, alattvalóinak kedveltjévé, szövetségeseinek támaszává, s töltötte el korának egész Európáját irigységgel és bámulattal, amiképpen azóta az egész világot betöltötte nevével. A jelen pillanatban pedig Anna királynő¹¹ – ki ugyanazon trón ékessége, s aki Erzsébetet tekinti mintaképének – szolgál pompás példával arra, hogy mire képes egy nő. Hisz amiként egyetlen uralkodónál sem alábbvaló annak tekintetében, ahogyan gondoskodik az állam rendjéről a maga birodalmában, hatalmas hajóhadakat tart fenn vízen és számos sereget szárazon, ahogyan vezeti a nagy ligát, melyet oly sok, különböző nemzet s felekezet képez a francia hegemonia ellen, s eljuttatja a megfelelő utánpótlást a Németországban, Flandriában, Spanyolországban és az Indiákon viselt háborúkba; úgy (ami még ennél is nehezebb feladatnak tűnik) oly nyugodt egyensúlyt tart odahaza a sok veteledő párt között, hogy azok nem képesek természetellenes hajlamaiknak megfelelően elnyomni vagy elemészteni egymást; s még azok is, kik egy állítólagos fivére érdekében

³ André Dacier felesége (született Anne Lefebvre, 1654–1720), francia klasszika-filológus, aki az *Íliászról* (1699) és az *Odüsszeiáról* (1708) készült prózafordításaival vált híressé egész Európában.

⁴ Tannequi Lefebvre (1615–1672) latinizált neve.

⁵ Catherine Trotter Cockburn (1679–1749) 1702-ben írta e művet, mely Thomas Burnet kritikai megjegyzései ellen irányul.

⁶ Tomürisz (Kr. e. VI. század), a nomád masszagéták királynője győztes háborút viselt Nagy Kürosz perzsa király, a Perzsa Birodalom alapítója ellen (vö. HERODOTOSZ, I/205–214).

⁷ Boadicea (Kr. u. I. század), egy brit törzs királynője 60 körül fellázadt Róma ellen, s bár felkelése végül elbukott, nagy veszteségeket okozott a rómaiaknak.

⁸ Zenóbia, a szíriai Palmüra királynője (uralkodott Kr. u. 266–272) Aurelianus császár uralkodása alatt nagy területeket foglalt el a Római Birodalom keleti részéből (a császár 272-ben szerezte vissza ezeket).

⁹ Toland a sikeresen politizáló és szépiróként is tevékeny Ausztriai Margitra (1506–1530 között Németalföld régense) gondolhat.

¹⁰ I. Erzsébet még trónra lépése előtt kitűnően megtanult franciául, olaszul, latinul és görögül.

¹¹ Stuart Anna, Anglia királynője (uralkodott 1702–1714) III. (Orániai) Vilmost követte a trónon.

támadják jogcímét az uralkodásra, éppannyira kegyesnek találják őt, amennyiben elnézéssel viseltetik személyük iránt, mint amennyire körültekintőnek, amennyiben elhárítja ártalmas terveket. Elégséges bizonyítékát adta annak, hogy nem hagyja befolyásoltatni magát a vallási fanatikusok lármájától, akármely oldalról érkeznek is, mivel jól tudja, hogy ezek a társadalom nyughatatlan uszítói és a békés közállapotok háborgatói annak örve alatt, hogy ők nagyobb buzgósággal pártolják a vallás ügyét, mint mások, holott csupán a sértett büszkeség beszél belőlük, és a saját peccsenyőjüket sütögetik, bár úgy tesznek, mintha Isten vagy az egyház szekerét tolnák. Anna királynő mindazáltal nagylelkűen megkísérli mindenfajta ember lelkét megnyugtatni és megelégedéssel eltölteni; amely rendkívüli (de kezdetben nem helyesen értett) jószág serkentette az ellenpártot arra, hogy elhamarkodottan megnyilatkozni hagyja gyűlölködő és zsarnoki szellemét, amiként a szabadság barátaiól viszont némi békés tiltakozást váltott ki, minthogy ezek féltették öfelsége biztonságát s az állam fennmaradását. A királynő ellenségei azonban keserűen csalódtak, kötelességtudó alattvalói pedig alkalmas időben megerősítést nyertek, midőn a Parlament mostani ülésszakának megnyitáskor mondott beszédéből világossá vált az egész világ számára (és különösen a mi számunkra itteni kiküldetésünkben), hogy egyfelől Anglia ismert törvényei szerint fogja kormányozni az egyházat s az államot, másfelől pedig hasonló határozottsággal fogja megtartani a királyi cím öröklődését a protestáns ágon, amellet hogy teljes és részrehajlás nélküli türelmet mutat a nem anglikán protestánsok iránt. Mindez csupán rövid jellemzése annak, mit egy nő érdemeinek köszönhetünk, akit ráadásul az a hátrány is sújtott, hogy oly nagy férfiú után kellett a trónra lépnie, mint Vilmos király. Vagy ha szükség lenne még egy példára, Uram, avégett hogy Ön elismerje a nők képességeit, akkor koronánk várományosát, Zsófia hercegnőt, a választófejedelem-asszony öfenségét hoznám fel,¹² akit Európa-szerte fölöttébb nagyra tart a legtöbb tudós férfiú, mivel sok nyelven beszél igen kiválóan, kiterjedt ismeretekkel rendelkezik a történettudomány területén, mély belátása van az államügyekbe, és pontosan ismeri a főbb vallási és filozófiai vitákat. Ha mármost e seregnyi érv és példa hatására Ön még mindig nem tért meg, akkor nemcsak hogy ki fogják kiáltani megrögzött eretneknek, hanem még a hölgyek megvetését is kiérdemli majd mint bűnének kijáró, méltó büntetést.

8. De bármiként viszonyul is a továbbiakban ehhez a kérdéshez, az itt mellékelt értekezések hossza és száma mindenesetre kielégítően megválaszolja mindazt, mit Ön az itteni mindennapos elfoglaltságairól írt. A hölgy, kinek kérésére nagyobbik részüket írtam, rendelkezik a tartalmuk megértéséhez szükséges képzettséggel, amiképpen a kérdések felvetéséhez szükséges érdeklődéssel is rendelkezett. Az ókori nyelvek egyikét sem érti, bár nagyon jól tudja, milyen fontos az auktorokra való hivatkozás, ami nélkül semmit sem fogad el tényként. Mindazonáltal az Ön kedvéért, valamint azok aggályainak elhárítása végett, kiknek Ön alkalomadtán megmutathatja e leveleket (s én megengedem, hogy megtegye, valahányszor csak kedve tartja), a lapszálon mellékeltem az idézetek teljes, eredeti szövegét, habár ezek a hölgyhöz írott értekezésemben egy sorban és azonos stílusban vannak a saját szavaimmal. Ez volt a régiek dicséretes módszere, míg a modernek rendkívül megzavarják olvasóikat azzal, hogy az auktorokra való hivatkozásaikat furcsa módon illesztik be szövegeikbe; s nem is állította soha senki, hogy egy józan értelmű római hölgy azért ne tudta volna elolvasni Cicerónak *Az emberi kötelességekről* írott művét vagy *A jóslásról* szóló párbeszédeit, mert

¹² I. Jakab unokája, a művelt Zsófia hannoveri választófejedelem-asszony (1630–1714) Leibniz-cel is kapcsolatban állt. Anna királynő halálakor végül nem ő, hanem fia, I. György lépett az angol trónra.

a szerző mesterkélt módon beleszötte a maga szövegébe, saját szavai közé a görög auktorok oly sok passzusát; miközben pedig nincs oly nő a földkerekségen (de még a férfiak között is kevés olyan akad), aki tudna mit kezdeni Seldennel¹³ vagy Salmasius-szal¹⁴ anélkül, hogy belefáradna és megundorodna tőle, ami elkerülhetetlenül bekövetkezne még akkor is, ha az említett szerzők a nemzeti nyelvükön írtak volna. Aki azt mondja, hogy a nőket nem kell az érvelés során klasszikus tekintélyekkel gyötörni, az nemcsak abbéli véleményének ad hangot, hogy a nők nem eszes lények, hanem annak is, hogy az Írást sem szabad nekik idéznünk vallási kérdésekben, mivel a férfiak nem hagyják, hogy héberül tanuljanak, vagy mert a nők maguk nem akarják kiejtésük lágy-ságát egy ily kemény hangzású nyelvvel tönkretenni.

9. Bízvást elhíheti, Uram, hogy levelezőtársam az egyik legérdéklődőbb személy, kit valaha is megismert, s aki széles körű műveltséggel bír, minthogy mindazt olvasta a modern nyelveken, ami csak megérte az olvasás fáradságát, nem is beszélve az antik szerzőkből készült legjobb fordításokról; s Ön kétségkívül meg fogja engedni, hogy egy hölgy csodálja e rég elhalt aggodat, föltéve hogy nagyra becsüli a ma élő ifjak közül is azokat, kik arra méltók. Bár egyesek azt gondolhatják, hogy Szeréna csupán képzeletem szülötte, mégis külön biztosítom Önt afelől, hogy hús-vér személy, amit egyfelől azért ismételek, hogy így jobb véleményt keltsek Önben a nőkről, miután oly gyakran biztattam a házasodásra; másfelől pedig azért, mert remélem, hogy leányait (ha valaha is lesznek) olyan neveltetésben részesíti majd, amellyel példát mutathat másoknak is; mert egy gazdag, jó születésű és hírű férfi eljárása gyakran járult már hozzá igen nagy mértékben egy egész ország megreformálásához. Ami a többi olvasómat illeti, nem számít, ha Szerénát mindezek ellenére regényes személyiségnek találják, amilyen Monsieur Fontenelle márkinéja *A világok sokaságában*; elvégre mégiscsak lesznek annyira igazságosak, hogy elismerjék: ha tetszésemre való nőt képzelhetek el magamnak, az tökéletesen másféle lesz, mint ama hiú, hebehurgya, kényeskedő, káricáló, cifrálkodó fehércselédek, akik éppoly semmirekellők, mint amilyen közönségesek, s kik, mivel maguk sem többek a saját külsejüknél, másokban sem értékelnek egyebet, mint a külsínt; mert idegen tőlük minden jó minőség, híján vannak a szilárd erénynek s az igaz érdemnek, csak egy órányi időtöltésre vagy szórakozásra valók, nem pedig az élet fő gyönyörűségére, s arra, hogy egy életen át elválaszthatatlan társaink legyenek. E megjegyzés nem illik inkább a nőkre, mint a férfiak közrendjére, kiknek nyegle-sége, különcködése, gőgje, tudatlansága és zabolátlansága legalábbis azonos fokú a másik nemével. E megfontolásnak tehát nem az Ön idegenkedését, hanem óvatosságát kell fokoznia, hisz miután ön nem tartozik az ilyen férfiak közé, ezért ésszerű dolog arra számítania, hogy magához való párt talál a nők között.

10. De elhagyva most a nők tárgyalását, egy kissé elő kell készítenem önt, Uram, a mellékelt levelek olvasására, és pedig úgy, hogy közlöm Önnek, mely körülmények adtak alkalmat megírásukra. Az első levél témája *Az előítéletek forrása és ereje* – mármint nem fizikai, hanem morális okaikból való eredeztetésük. Ez úgy keletkezett, hogy megmutattam Szerénának a következő passzust Ciceróból: „Érzékeinket sem a szülők – mondja ő –, sem a dajka, sem az iskolamester, sem a költő, sem a színház nem rontja meg, és a közmegegyezés sem vezeti félre; hanem minden csapda az értelmünk számára készül, vagy az épp most említettek révén, akik midőn gyenge és tudatlan állapotunkban kezük alá vesznek minket, tetszésük szerint megfertőznek és tévútra terelnek;

¹³ John Selden (1584–1654) angol orientalista, történész, politikus.

¹⁴ Claudius Salmasius (1588–1653) francia tudós, filológus.

vagy pedig ama gyönyör által, mely minden egyes érzékünkben oly mélyen meggyökeresedett, s amely a jó állítólagos követője, valójában azonban minden rossz szülőanyja, melynek bájai által megrontatván, nem ismerjük föl eléggé ama dolgokat, melyek természetűl fogva jók, minthogy ezen édesség s csiklandás hiányzik belőlük.¹⁵ Bár Szeréna csodálta e szavak átütő, mégis természetes könnyedséggel párosuló erejét, elismerve nekem, hogy miután úgy találta: sok előítélet valóban ilyen természetű, még mindig nem érezte magát tökéletesen védve ezek hatásától s gyakori visszatérésétől. Ennek okán kérte ki írásos véleményemet a kérdéstről, én pedig oly rövid formában tettem eleget kérésének, amennyire csak tőlem tellett, az idézett Cicero-passzust véve alapul; s megmutattam az előítéletek fokozatos kiterjedését és elhatalmasodását az emberi élet minden állomásán át, bizonyítva, hogy a világ összes embere egyetlen összeesküvésben szövetkezett minden egyes személy eszének lealacsonyítására. A szűk terjedelem mellett lehetséges legélénkebb képet rajzoltam az emberek minden állapotát sújtó előítéletekről, s nem róttam meg mást, csak azt, mit másokban mindenki vádol, még ha saját hibáival szemben elnézést tanúsít is; és ha valaki netán abból, amit gáncsoltam az iskolákban, egyetemekben, egyházakban vagy államférfiakban, arra kívánna következtetni, hogy ellensége vagyok akár a művelődésnek, akár a vallásnak, akár a kormányzatnak, az épp ennyire jogosan azt is a szememre vethetné, hogy ellenzem a gyermekek nevelését vagy gondozását, a hivatások és foglalkozások minden nemét, a hétköznapi társalkodást vagy a társadalmi életformát; mivel ezek egyike sem mentes sajtáságtól, és mert csupa ilyen visszaélés visszásságára mutatok rá.

11. A második levél *A lélek halhatatlanságának történetét tárgyalja a pogányok között*, és Szeréna kérésére íródott. Miután egy alkalommal megkérdezte tőlem, vajon jól adja-e vissza Platón a *Phaidón* egy francia fordítása, melyet ajánlottam neki, én pedig azt feleltem, hogy a fordító jól fejezi ki a gondolatot, bár stílus tekintetében alatta marad az eredetinek, Szeréna elcsodálkozott, hogy e mű olvasása meg tudta erősíteni Catót abbéli elhatározásában, hogy önkezével vet véget életének, nehogy Caesar áldozatává váljék; s még inkább, hogy annyira magával tudta ragadni az ambrakiai Kleombrotoszt, hogy az a tengerbe vetette magát, hogy mihamarabb megérkezzék a műben leírt, boldog állapotba; míg Szeréna bevallotta, hogy kevés kényszerítő érvet, de rengeteg kétes föltevést talált az egész, unalmas dialógusban. Azt mondtam neki, hogy reményünk legbiztosabb horgonya s a lélek halhatatlanságának legjobb, hacsak nem egyetlen bizonyítása az isteni kinyilatkoztatás.¹⁶ Hozzátettem: nincs abban semmi különös, ha azt találjuk, hogy sok pogány szerző megkérdőjelezi vagy tagadja ezt a véleményt, többségük pedig teljesen közömbös dolognak fogja fel, ha megfontoljuk, miként vált ismertté közöttük kezdetben, s hogy mily csekély okuk volt magukévá tenni; s azt a következtetést vontam le, hogy Cato nem élte volna túl a római szabadság leáldozását akkor sem, ha sose látta volna Platón műveit; hogy Kleombrotosz története

¹⁵ „[...] *sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poëta, non scaena depravat, non multitudinis consensus abducit; at vero animis omnes tenduntur insidiae vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros et rudes cum acceperunt, inficiunt et flectunt, ut volunt, vel ab ea, quae penitus in omni sensu implicata insidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium, cuius blanditiis corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie carent, non cernimus satis.*” (*De legibus*, I.; Toland lábjegyzete.) – *A törvényekről*, I/17 [47]. Modern kiadások; *at vero* helyett a *vero*; -t olvasnak, *cernimus* helyett pedig *cernunt*-ot. Toland 'értelem'-nek fordítja az *animis*-t ('lélek'). Cicero az első könyv vége felé a jog és a törvény természetes eredete mellett s konszenzusjellege ellen érvelve tér ki az érzékelés egyetemessége és az ítélőerő partikularitása közötti különbségre.

¹⁶ „*Divine Authority*”; a második levél szövege világossá teszi, hogy „isteni tekintély” alatt itt a bibliai, közelebből a krisztusi tanítást kell értenünk a lélek halhatatlanságáról.

mellett kevés a tanúbizonyosság; hogy az ókoriak egy része maga sem tulajdonított nagy jelentőséget az itt Szókratész szájába adott argumentumoknak; és hogy Cicero – Plátón s különösen a *Phaidón* meggyőződéses csodálója – maga is a következő szavakkal ítélte el e művet: „De nem tudom, hogyan történik – így ő –, hogy míg olvasom, egyet-értek vele, de amint félretettem a könyvet, s magammal kezdem megvitatni a lélek halhatatlanságát, az iménti egyetértésem szertefoszlik.”¹⁷ Szeréna meglepetten hallgatta, hogy úgy beszélek arról az időszokról, amikor az illető vélemény lábra kapott a pogányok között, mintha – más nézetekhez hasonlatosan – ennek is meglennének a maga előterjesztői, védelmezői vagy ellenfelei; én pedig mindezt határozottan megerősítem, kijelentvén, hogy ráadásul meg fogom neki mutatni, miként hódított teret fokozatosan ez az eszme az egész, akkor ismert világon, valamint hogy valójában honnét erednek az elíziumi mezőkkel, a túlvilági folyókkal, bírakkal, kapukkal és révészekkel meg a tisztességes temetés elmaradása miatt aggódó lelkekkel kapcsolatos költői beszélek, s hogy elébe tárom majd annak nyilvánvaló bizonyítékait is, hogy az ókori egyiptomiak voltak a pogány világ minden műveltségének és vallásának valóságos kútfői. Mindezt megpróbáltam kifejtetni – nem mondhatom ugyan, hogy a valaha is élt legjobb szerzők alapján, de legalábbis a reánk maradt, legrégebbi könyvekben olvasható, legjobb források szerint; mert ilyen kérdésekben a föltevéseknek semminő súlyuk nem lehet, minél fogva ha azt mondjuk, hogy ez és ez volt az első, ki asztronómiát tanított, aki templomokat épített, aki mágiát űzött, akkor ez alatt nem az abszolút elsőre gondolunk (hisz oly sok idő múltán ki lehetne bizonyos annak személye felől?), hanem arra, aki följegyzések által bizonyíthatóan elsőként művelte ezt és ezt; s szeretném, ha így értenének, amikor csak ily módon fejezem ki magam. Ugyanezen levelemben hasonlóképpen bizonyítottam, hogy a lélek halhatatlanságával kapcsolatos vélemény nem a filozófusoktól származik, kik erre az emberek szabadon elhatározott mozgásaiból, gondolatmeneteiből vagy szóbeli megnyilatkozásaiból következtettek volna; hanem épp ellenkezőleg, mint rámutattam, ezt az eszmét kezdetben a tömeg vetette föl a pogányok között, amennyiben népi hagyományok gyakran válnak filozófusok tanaivá, akik hathatós érvekkel igyekeznek alátámasztani azt, mit a többiek érvek nélkül vagy fölöttébb rossz érvek segítségével indítványoztak. Ha igaznak találják, amit fölhozok, akkor először is megcáfolja azokat, kik általában föltelezik, hogy a pogányok a zsidóktól vették át a lélek halhatatlanságának tanát; másodszer pedig azt a véleményt is, melyet dr. Coward tett magáévá, miszerint „az emberi lelkek elkülönült létezésének tétele a pogány filozófusoktól származik, és senki másától”;¹⁸ bár amidőn leveletem írtam, nem tudtam, hogy létezik a világon könyv, mely a doktoréhoz hasonló, emezt pedig csak nemrég láttam, s nem találtam benne semmit, amit a magam céljaira felhasználhattam volna.

12. Harmadik levelemben, melyet ugyancsak Szerénához és az ő kérésére írtam, A *bálványimádás eredetét* fogja megtalálni, az általában elfogadottól messzemenően eltérő megközelítésben. Ugyanitt olvashat a pogány templomok, papok és oltárok, ünnepek és áldozatok, képek, szobrok és védelmező hatalmak, szellemek, jelenések, jósdák, a mágia és a törvényszéki asztrológia megjelenésének alapvető okairól; annak kifejtésével egyetemben, hogy az emberek miért kezdték azt képzelni, hogy a menny (avagy a jók hajléka) a fejük fölött található, a pokol viszont (azaz a gonoszok áristoma) a tal-

¹⁷ „Sed nescio quo modo, dum lego, assentior; cum posui librum, et mecum ipse de immortalitate animarum coepi cogitare, assensio omnis illa elabitur.” (*Tusculanae quaestiones*, I.)

¹⁸ COWARD 1704, 105. Coward egyébként már egy korábbi művében is magáévá tette ezt az álláspontot (vö. COWARD 1702).

puk alatt; hogy miért tekintenek fölfelé, midőn imádkoznak; s még sok más, ilyen természetű dologgal együtt, melyeknek a közönséges felfogás szerint a szokáson kívül nem lehet más okát adni, ha nem akarjuk azt mondani, hogy eredetük örökre eltemetve fekszik az idő szakadékaiban, a nyomra vezető kútfók romjai alatt. Ugyanebben a levélben magyarázom a pogány rítusok eredetét, ama sajtóságtól leírásokat, melyeket istenségeikről adtak a régiek, az istenhez nem méltó történeteket, amelyekben tudósítanak azok cselekedeteiről, s a többi különös részletről, melyeket régóta költői koholmányoknak vagy az emberi képzelőerő bakugrásainak szokás tekinteni, s semmiképp sem lehet a történetírói pontosság követelményei szerint földéíteni. Végül magyarázatot nyer a pogány teológia hármasságja természetesen, polgári és költői istentanra, valamint allegorikusan értelmezem misztériumaikat, szokásaikat pedig párhuzamba állítom a keresztények erkölcstelenségével; miáltal kitűnik, hogy a babona minden korszakban lényegileg azonos, bármiként változzanak is megnevezései. E harmadik a leghosszabb valamennyi levelem közül, s Ön mégis lehetetlennek fogja gondolni, hogy ily rövid terjedelemben a legkevésbé is meggyőzően merítsem ki e sok, különböző témát, amelyet megneveztem, nem is beszélve azokról, melyeket nincs időm megemlíteni; és ezért arra számíthat, hogy itt nem közhelyet halmozok közhelyre, és nem is sorolom elő mindazt, amit e tárgyak mindegyikéről csak mondani lehet (hisz egyáltalán nem ezt műveltem), hanem csupán annyit adok elő, amennyi szigorúan szükséges ahhoz, hogy mindezek bizonyossá, könnyűvé és világossá váljanak egy hölgy számára, s következésképp minden képesség számára. Ezzel tehát nem lehet azt bizonyítani, hogy nem tudok több érvet vagy klaszszikus tekintélyt fölhozni annak védelmében, mit veszélyes paradoxonok sokaságának ítélhet az, aki halálos félelemben esik, ha csak egy lépésnyire is le kell térnie a kitaposott útról, ha mindjárt csak azért is, hogy rövidebb és biztonságosabb úton járhasson, vagy pázsitos dombokon sétáljon, ahelyett hogy a vadonban tévelyegne vezető nélkül, tavakon és mocsarakon át, fenyegető bércek és szakadékok között.

13. Úgy hiszem, csodálkozni fog, hogy a bálványimádás eredetéről és fejlődéséről vallott nézeteim ennyire ütköznek egy olyan szerzőével, akinek ugyane témába vágó könyvét csak nemrég ajánlottam az Ön figyelmébe mint arra érdemeset; a tökéletesen pontos és szorgalmas régiségbúvárra, Anthonie van Daléra, Haarlem városának főorvosára gondolok. Könyvéről való véleményem változatlan, csupán annyit szeretnék megjegyezni vele kapcsolatban, hogy (mint már akkor is mondtam Önnek) *A bálványimádás eredete és fejlődése* helyett – úgy gondolom – inkább *A legrégebbi pogány, zsidó és keresztény babonák teljes gyűjteménye* cím alatt kellett volna megjelennie;¹⁹ mert e dolgokat a legnagyobb műgonddal ismerteti ez a mű, de keveset mond eredetükről, illetőleg semmi olyat, ami ellenkezne az én forrásaimmal, kivéve azt, amit megcáfoltam az égitestek istenként való imádatával kapcsolatosan, s a bálványimádás elterjedését Káldeából Szíriába és Ázsia más részeibe, különösen Lóniába, onnét pedig Görögországba és így tovább – amit e könyv éppen csak föltételez, de meg sem kísérel bizonyítani, amint ez látható az első értekezés második és harmadik fejezeteiből, ahol a kérdésre valóban csupán esetleges utalás történik. Nem vonom kétségbe azt sem, hogy e tudós férfiú előnyben részesíti a jó, bár ritkán hivatkozott kútfókat a közönséges, de általánosan elfogadott tévedésekkel szemben. *A pogány jósdák története* című van Dale-művet Ön már eddig is nagy megelégedéssel tanulmányozta.²⁰ Ugyanő

¹⁹ Lásd VAN DALE 1696. Van Dale (1638–1708) álláspontjáról és a jósdák körüli, XVII. század végi vitáról lásd ISRAEL 2001, 361–373.

²⁰ Lásd VAN DALE 1683/1700.

nemrégiben kiadott a pogányok vallási szertartásaival kapcsolatban tizenegy értekezést is, melyekben érmék, feliratok és auktoroktól vett idézetek alapján nagyszabású felfedezéseket tesz az ókorról. Megjelenés előtt áll ama cáfolata, melyet az állítólagos Ariszteász ellen,²¹ s következésképp az Ótestamentum görög fordításának története ellen írt; e fordítást ugyanis tévesen tulajdonítják a hetven fordítónak. Ugyanebben a kötetben tárgyalja az ősi megtisztulási és megújulási rítusokat, amilyenek a vízzel vagy vérrel való mosdás, a meghintés, az alámerítkezés és hasonló; amitől sok érdekes körülmény feltárását várhatjuk a keresztény keresztiséget illetően, nemcsak a lehető legszabadabb, hanem egyszersmind a lehető legpártatlanabb előadásban is; hisz bár van Dale úr hitvallására nézve mennonita vagy (ahogyan mi nevezzük őket) anabaptista, mégis az igazság általam ismert legszenvedélyesebb szerelmesei s a társaihoz legállhatatosabban ragaszkodók közül való; szerény vagyona ellenére nagy lélek, és nemesebb gondolkodású annál, hogysem bármely kérdés kapcsán vakbuzgó módjára viselkedjék a józan ésszel vagy a mérvadó szerzőkkel szemben.

14. További leveleket is írtam Szerénának, méghozzá sokkal érdekfeszítőbb tárgyokról, de mivel még nem tisztáztam le őket, ezért helyettük két másik, filozófiai levelet küldök Önnek, melyeket az Ön számára tökéletesen ismeretlen úriemberekhez írtam. Az elsőt, mely a csomagban a negyedik helyet foglalja el, egy Spinoza-rajongónak küldöttem, aki teljesen Spinoza elveinek szentelte magát, s e rendszer legjobb ismerőjének hírében áll. Miután többször is vitakoztunk egymással különböző kérdésekről, egyszer azt mondtam neki *en passant*, hogy e filozófia egész épülete nélkülöz minden szilárd alapot; amibe ő rögvest beleakaszkodván mindaddig nem hagyott nekem békét, míg meg nem írtam e levelet, amint megtaláltam a szükséges ráérő időt egy kellemes, vidéki tartózkodás során. Miután az illető rendkívül őszinte természet, ezért elfogulatlanul elismerte, hogy a spinozizmus valóban tökéletlen a kérdéses pontban, s következésképp minden egyéb vonatkozásban is, ami e pont függvénye, bár ő mindezt még sohasem figyelte meg azelőtt; és némely más spinozisták is ugyanilyen őszintén nyilatkoztak meg. Egy úriember azonban, ki nem kevésbé híres kiemelkedő műveltsége, mint nemes származása révén, amidőn meglátta leveletem, melyet *Spinoza cáfolatának* neveztek el, s kézről kézre adtak egymás között, számos (e helyütt el nem ismételt) dicsérő megjegyzéssel illetve azon részét, mely közvetlenül az említett filozófussal foglalkozik, de elégedetlenségének adott hangot a levél második része kapcsán, amelyben saját véleményemet adtam elő, miszerint *a mozgás nem kevésbé lényeges tulajdonsága az anyagnak, mint a kiterjedés*, és hogy az anyag sohasem volt és nem is lehet tehetetlen, halott s tétlen tömeg, vagyis sohasem lehet az abszolút nyugalom állapotában. A különböző ellenvetéseket, melyeket kedve tartotta megtenni, külön-külön megválaszolom a második levélben, amely az ötödik s egyben utolsó a csomagban. Védőbeszédemet – melyet az antik és modern szerzőkével szögesen ellentétes álláspontom miatt mondok – keresse, kérem, magában a levélben, ahol afelől is meggyőződhetik, hogy véleményemet nem terhelik mindama szerencsétlen következmények, melyeket első olvasásra alkalmasint maga után vonni látszik. Bár az Ön figyelmét nem fogja elkerülni, hogy álláspontom minő, fontos célokot szolgálhat a filozófiában, nem fogok megjegyzésének elébe vágni, mivel a kérdést nem úgy kell fölvetnünk, hogy a tézis mennyire hasznos, hanem úgy, hogy mennyire igaz; s azért sem kérek elnézést, hogy a filozófia misztériumairól

²¹ Ariszteász, Ptolemaiosz Philadelphosz (uralkodott Kr. e. 285–246) egyiptomi Ptolemaida király állítólagos testőrkapitánya levélben számolt be a hetven bölcs (Septuaginta) bibliafordító vállalkozásáról. A levél késő hellenizmus kori hamisítvány.

ily egyszerű stílusban írtam, mivel inkább azt sajnálom, hogy nem volt elég időm e dolgokat még sokkal hétköznapibb és érthetőbb formába önteni, miután lényegesen könnyebb ugyan a szakma szokásos terminusaival beszélni róluk, de akkor kevesebben is maradnak, kik a vitában állást tudnak foglalni, s a téma sokat veszít hasznosságából és érdekességéből. Remélem, hogy dr. Coward (kinek legutóbbi könyvét nemrég tanulmányoztam át), ha netán látja ezt a levelet, nem fogja kijelenteni, hogy *a mozgás nyilvánvalóan nem azonos az anyaggal, jóllehet amidőn meg kell határoznunk – így ő –, alig találnunk szavakat, melyekkel mibenlétét kifejezhetjük;*²² mert úgy gondolom, igen világossá tettem, hogy a mozgás nem egyéb, mint az anyag bizonyos szemszögből tekintve, bár nem foglalja magában, illetve nem meríti ki az anyag teljes ideáját, amiképp a kiterjedés sem. Aki belátta (mint saját bevallása szerint ő maga is), *hogy Isten felruházhatja az anyagot önmozgató princípiumokkal, az többé nem fogja ezt filozófiailag lehetetlennek vélni,*²³ s azt sem fogja fenntartani, *hogy az anyag az isteni bölcsesség valamely rejtett s ismeretlen megfontolásai folytán nem tevékenykedik állandóan;*²⁴ amely megfontolásokról azt gyanítja, hogy talán *a világegyetem rendjének és szerkezetének megóvására irányulnak, mely (így véli) abban az esetben, ha minden anyag önmozgásba kezdene, szükségképp megsemmisülne, minélfogva Isten helyénvalónak látta e mozgást korlátozni.*²⁵ Ha meggondolja érveimet, nem fog olyan, a világrendet fenyegető veszélyt találni, amelyet abban vél felfedezni, hogy az anyag állandóan kifejti a lényegéből fakadó tevékenységét; s valóban ellentmondás is volna, ha a mozgás egyfelől az anyag lényegalkotó tulajdonsága lenne, másfelől azonban csupán az anyag egyes részei – és azok is csak bizonyos alkalommal – rendelkeznének az önmozgató képességével; holott az anyag pontosan annyira létezhet néha kiterjedés nélkül, amennyire mozgás nélkül, ha állításaimnak egy cseppnyi súlyuk is van; jóllehet sem ez, sem az, sem pedig bármely más, meghatározott mozgásirány nem lényegi tulajdonsága, hanem a mozgás irányát a testek egymásra gyakorolt, kölcsönös tevékenységének közös hatása, vagy a mindenható Isten közvetlen hatóereje és fölöttébb bölcs szándéka szabják meg. De azt mondani, hogy Isten elveheti a mozgást az anyagtól, bár az annak lényegalkotó tulajdonsága, pontosan olyan, mint azt állítani, hogy meg tudja fosztani a kiterjedéstől vagy a tömörségtől; ezzel pedig azt mondtuk, hogy képes nem anyaggá tenni.

15. Az Önnek korábban adott felhatalmazásom alapján kivétel nélkül minden, az ilyen dolgok iránt érdeklődő ismerősének megmutathatja e leveleket anélkül, hogy megtudakolná, vajon barátaim-e vagy ellenségeim, whigek-e vagy toryk, latitudináriusok-e vagy rigoristák,²⁶ alkalmi konformisták-e vagy Vilmosra föl nem esküvő szakadárak;²⁷ elvégre semmi sincs e csomagban, ami azon disputákra vonat-

²² COWARD 1704, 74.

²³ I. m. Előszó.

²⁴ I. m. 153.

²⁵ Uo.

²⁶ Az anglikán egyházban latitudináriusok (Latitudinarians) azok a teológusok, akik az erényes cselekedetek kivételével egyedül a Krisztusba vetett hitet határozták meg az üdvözülés feltételeként, a többi keresztény hitcikkely explicit megvallását nem követelték meg. Latitudinárius teológusnak tekinthető többek között John Locke és Ralph Cudworth. Rigoristáknak (Precisians) nevezzük a XVII. századi angol hitéletben mindenekelőtt a vallási előírásokat szigorúan betartó, az anglikán episzkopális egyházzal szembe forduló puritánokat (presbiteriánusok, Nonconformists, Dissenters).

²⁷ Konformisták (Conformists) azok, akik az anglikán egyházhoz tartozónak vallják magukat, tehát – a történelmi időponttól függően – elfogadják a VIII. Henrik alatt hozott Supremacy Actet (1534), az I. Erzsébet alatt hozott Uniformity Actet (1559), illetve a II. Károly alatt hozott Test Actet (1673). 'Vilmosra föl nem esküvő szakadár' (Nonjurant Schismatic, Nonjuror) az, aki 1689-ben nem tette le a hűségköt III. (Orániai) Vilmosra mint az anglikán egyház fejére.

kozna, melyek az említetteket jelenleg megosztják akár a vallás, akár a politika terén, semmi, amit ne olvashatna szenvedélyek nélkül bármely párt, szekta és csoport. Ártalmatlan kutatások ezek csupán az ókor tiszteletre méltó emlékei körül, vagy rövid, filozófiai próbairatok, melyek célja nem az, hogy bárkinek is megütközést okozzanak, hanem hogy mindenkinek meglepedést szerezzenek, és hogy szórakoztassanak, ha tanítani nem tudnak. Ami a mindenért irigykedőket illeti, ők azáltal nyerik el méltó büntetésüket, hogy ítéleteikkel nem törődik senki; s amiként a makrancos gyermekeket azzal csitítjuk, hogy panaszairól nem veszünk tudomást, és ingerültségüket nem tűrjük el, úgy ezen az úton hallgattathatjuk el a legbiztosabban ama zsémbes lovagokat is, kik mindig új kalandok után járnak, s óriást vagy törpét csinálnak mindenkiből, akivel csak találkoznak. Valóban hatékonyan akadályozhatnánk a művelődés mindennemű haladását, a tudás vagy pallérozódás minden további fejlődését, ha az embereket elrettenthetnénk attól, hogy megismertessék a világgal a régiek véleményeit, szokásait, vallásait vagy kormányzati formáit, nehogy kortársaink valamelyike úgy képzelje, hogy bár ókori köpönyegbe bújtatták, mégis az ő személyét vették célba; nem tagadom ugyan, hogy ilyesféle azonosításokra adott esetben igen természetesen nyílik mód, még akkor is, ha a szerző sohasem gondolt vagy szándékozott ilyesmit, amiképpen ki is jelentem, hogy magam sem tettem, kivéve ott, ahol világosan kifejttem a párhuzamot; ámde az ilyen következtetéseket sokkal könnyebben vonják le maguk az érintettek, kik szükségképp mindenkinél jobban észlelik mindazt, ami leginkább hasonlít saját tanaikra vagy gyakorlatukra. Ilyen esetben mármost belátásom szerint csak a következő két dolog egyikét lehet tenni: vagy elvetik azt, mit maguk is képviselnek, ha az nem jobban megalapozott, mint amit elítélnek a régiekben, és ha alkalmasint az ókorból eredeztethető; vagy pedig kieszközlük egy olyan törvény hozatalát, mely tiltja, hogy közöljük az emberekkel, mit hittek a régiek, valamint leszögezi, hogy a modernek soha nem vettek át tőlük semmi olyat, ami ne lett volna tökéletesen hasznos és helyes, elhagyva mindazt, ami bármely módon rossz vagy téves volt.

16. Az ellenem tett észrevételek kapcsán – melyeket Ön alkalmasint nem szívesen hall egyetlen dühös barátjától sem – gyakran tanácsoltam Önnek, hogy ne zavartassa magát jobban ilyen semmisségektől, mint én saját magamat; legalábbis mindaddig ne, míg azt látja, hogy akik nálam előbbre valók az egyházban és az államban, meg tudják védeni magukat azok becsmélésétől és rágalmaitól, kiknek érdekében áll személyük lejáratása, vagy akik nem képesek eredményeikkel szemben valamit felmutatni. Az emberiség nem változik a korokon át; mindig is ugyanazon fortélyokkal korbácsolták föl szenvedélyeit, vagy vakították el buzgóságát; és semminő mentegetőzés nem csillapíthatja le azokat, kik ok nélkül vagy személyes gyűlöletből haragusznak; minélfogva minden bölcs ember mindig megvetette az effajta méltatlankodást, s ha olyasvalamit művelt, mi méltó volt a figyelemre vagy dicsőre, akkor inkább elcsodálkozott, midőn nem gáncsolták (amire ritkán akadt példa), mint amidőn rosszindulatúan támadták, ahogyan arra számított is; mert a többiek csendjéből arra következtetett, hogy műve silányra sikerült, vagy ha általános elismerést aratott, akkor attól tartott, hogy nem az igazat írta. De bármi jutott is a bölcsek osztályrészül a maguk idejében, a pártatlan utókor méltányosan bánik emlékezetükkel, amennyiben ellenfeleik emlékét kiszűri az idő rostáján, s még ha fel is idézi, csak szégyent hoz rájuk, mivel irigy vagy tudatlan módon szembeszegültek azzal, amiért hálával és elismeréssel tartoztak volna. Kétségtelen, hogy minden gyarlóság közül a hiúság a legke-

vésbé helyénvaló; s mégis, ha vitapartnerünk sértegetésre fordítja a szót, helyesen gondoljuk, hogy valójában érveket nem talál, s hogy ha dühös, annak oka az, hogy nem tud mit felelni; hogy nem igazán tud a témához hozzászólni, midőn attól idegen tárgyakra kalandozik; s hogy amennyiben botrányt rendez, azzal csak el akarja terelni olvasója figyelmét, vagy észrevétlenül el kíván tűnni a maga okozta felfordulásban. Tudjuk, van néhány olyan, sajátos lelkialkatú ember, ki nem is élhet, ha nem mocskol be valaki mást; s ha erre az egészsége megőrzéséhez van szüksége, vagy ha alkata követeli meg az epe illetén ürítését, akkor nem kell inkább elítélnünk őt, mint amennyire tapasztalatunk szerint mások tekintetbe veszik, amit mond. Ami az Ön által nekem küldött, *Egy alsópap jelleme* c. művet illeti,²⁸ meg a többi olyan szerzőt, kik – távollétem és vitáikból való kimaradásom ellenére, s annak dacára, hogy a *Vindicius Liberius*-ban²⁹ megválasztottam *A kereszténység nem misztikussal* kapcsolatos kifogásait, mégis – bevonták nevemet hitetlen gyalázkodásaikba, s mindenáron ki akarnának tüntetni sértéseikkel még ama előkelő társaságban is, melyet nagytiszteletű prelátusaink alkotnak, egyszóval akik ugyanazt a nótát fújják azóta is, hogy már elhallgattam és meghunyászkodtam; nos, nyilvánvaló, hogy minden szándékuk éppoly álszent volt, amilyen szűkkeblű a szeretetük, s hogy soha nem a lelkem iránti könyörületesség vezette őket, hanem a személyem elleni rosszindulat; nem az egyház iránti aggodalom, hanem az, hogy örömet szerezzenek egy érdekcsoportnak, s hogy közülük azok, kik nem számíthattak előmenetelre valamely nagyobb szolgálat révén, e kicsinyes módon nyerjenek jutalmazást. Ezek az emberek idézték elő ama botrányt a klérussal kapcsolatban, melyet az sohasem bocsát meg; de Isten mentsen attól, hogy egy kiterjedt testületet tegyünk felelőssé azon kevesek vétkeiért, kik az egész testület beleegyezése nélkül fogalmazzák firkálmányaikat. Mindig hálát és nem haragot fogok érezni az olyan ember iránt, aki csak annyi megbecsülésben részesít, mint felejthetetlen szabadítónk a szolgaságból, s szabadságunk páratlan őre, Vilmos király; aki csak annyira irgalmaz nekem, amennyire a protestánsok és jó alattvalók oly tekintélyes gyülekezetének, amilyen az angol puritánoké; s aki csak annyi szelídséget tanúsít irántam, amennyit a hivatalos egyház minden mérsékelt tagja iránt. De a fent említett személy oly keveseknek járt kedvében dühöngő s zabolátlan írásmódjával – nem is beszélve hiányos felkészültségéről és udvariatlanságáról –, s őszintén szólva, förmedvényének egész célzata oly rendkívül gonosz volt, amennyiben egyeseket el kívánt tiporni, és mindenkit meg akart osztani, hogy személyére és a hasonzorúekre való tekintet nélkül bizvást kijelenthetem, hogy odahaza az alsópapsághoz tartozom, itt, külföldön pedig alkalmi konformista vagyok a protestánsok táborában.

17. Miután ily kielégítően fölkészítettem Önt a következő értekezések olvasására – úgy, hogy immár semmi akadály sem áll az útjában –, fölmentem Önt és magamat minden további fáradozás alól a jelenre nézvést, és csupán afelől kívánom biztosítani, hogy éppannyira szívesen látnám Önt (amint ezt reményeim szerint hamarosan meg is tehetem), mint bárki más Angliában, és hogy ugyanilyen mértékben vagyok az Ön *alázatos szolgálója*.

²⁸ Lásd SACHEVERELL 1710. Henry Sacheverell (1674–1724), a teológia doktora ezen 1702-ben elmondott, később könyvként kiadott művében azzal vádolta a latitudinárius alsópapságot, hogy kedvez a deistáknak, közöttük név szerint Tolandnek. Toland kéziratban ismerhette meg a művet.

²⁹ Lásd TOLAND 1702. Miután az 1701-es alsópapi zsinat nem tudta elítélni Toland *Christianity not Mysterious* c. művét, ő a *Vindicius Liberius*-ban írta meg véleményét e testületről, és védte meg magát az ateizmus vádjától.

I. LEVÉL: AZ ELŐÍTÉLETEK EREDETE ÉS EREJE

1. Erősen panaszolja, Asszonyom, hogy Ön még mindig számos előítélet rabja; én viszont inkább csodálkozom, hogy miként tudott megszabadulni oly soktól. Könnyen megvigasztalódik majd, s jobb véleménnyel lesz önmagáról, ha komolyan fontolórra veszi, minő nyomorúságos állapotba születik minden ember, s mennyire lehetetlen elkerülnie, hogy tévedésben nevelkedjék; mi nehéz megszabadulnia elfogultságaitól érettebb korban, s mennyire vészterhes elszakadnia tőlük, midőn az igazság fölfedezése révén már kialakult benne a megfelelő hajlandóság.

2. Miután mármost tetszik Önnek ezt kívánni, röviden vázolni fogom e tárgyat az alapjaitól kezdve, megmutatva, mely fokozatokon át növekednek előítéleteink, s minő járulékos erőhöz jutnak fejlődésük során folyamatosan. Mindnyájan túlságosan is nagy részt kapunk szüleink hajlamaiból s a család vérében uralkodó szenvedélyekből; és ha vonásaink és cselekedeteink nem volnának csalatkozhatatlan érvek mellett, hogy már az anyaméhben elszenvedünk jó vagy rossz behatásokat, a rendkívüli jelek – melyeket édesanyánk vágyai vagy egyéb (anyánk emlékezetében rendszerint megmaradó) események folytán néha magunkon hordozunk – akkor is elégséges bizonyítékát adják annak, hogy előítéleteink alapjait már születésünk előtt rendíthetetlenül megvetették. A lényünk kialakulásának első szakaszában kapott vérmérséklet nemcsak hajlamosabbá tesz ilyen vagy olyan, meghatározott kedély vagy habitus felvételére, hanem eljövendő életünk legtöbb cselekedetére is észrevehető befolyást gyakorol, melyet kizárólag az ész legvégső erőfeszítései s gyakorlatoztatása orvosolhatnak.

3. Alig pillantjuk meg a fényt, máris minden oldalon megkezdődik a megtévesztésünket célzó, nagyszabású csalás. Maga a bába is babonás ceremóniák kíséretében segít minket világra, s a szülésnél segédkező, jótét hölgyek ezernyi bűbájjal élnek, hogy elhárítsák a rontást, vagy hogy biztosítsák az újszülött jövendő boldogságát, s különböző, nevetséges megfigyelések révén kívánják fölfedezni az életben később elfoglalandó állásának csillagzatát. Egyes helyeken a pap sem marad le az effajta szószátyárkodásban, amennyiben idejekorán a maga szolgálatába fogadja a gyermeket, midőn bizonyos kifejezéseket mint megannyi hathatós varázsigét ejt ki, s a só és olaj gyöngédebb jelképeit, illetőleg a vas vagy tűz zordabb érintését alkalmazza reá, vagy amidőn valamely más módon jelöli meg őt mint saját jussát és majdani tulajdonát. Igaz ugyan, hogy a csecsemőnek sem ez, sem más, efféle idétlenség nem árt még, bárminő hatóerőt is tulajdonítand nékik egykoron; de mindez mutatja, mily korán elkezdi mételyezni őt a körülötte lévők (már ha valóban megtehetnék) a saját tévelygéseikkel, s hogy mily szorgalmasan igyekezik ki-ki, akivel csak dolga lesz később, lealjasítani a gyermek esztét kezdettől fogva; úgyhogy miután nem is emlékezik rá, hogy mikor, hol és miként tett szert fogalmainak jelentős részére, hajlamos azt képzelni, hogy magától a természettől kapta őket, s meglepődik, ha úgy találja, hogy van, aki megkérdőjelezi igazságukat; amint a következő megfontolásokból még világosabban is kiderül majd.

4. Rögvest születésünk után átadnak a dajkáknak, a legalacsonyabb rendű nép soraiba tartozó, tudatlan fehércselédeknek, kik tejükkel egyetemben tévedéseiket is belénk csepegtetik, midőn azzal csitítanak, hogy elvisz a zsákos ember meg a félszemű kalóz, s hogy megnyom a lidérc, és megesz a mumus. S hacsak nyomunk nem vész otthonról szöktünkben, vagy kútba, folyóba nem fülünk, ők kísértet- és koboldhistóriákkal riogatnak, s elhitetik velünk, hogy minden magányos hely szellemek tanyája, és hogy a láthatatlan hatalmak főként éjjel tevékenyek és kártékonyak. Amit tehát kez-

detben azért találunk ki, hogy a gyermekeken uralkodjanak (olyan uralommal, mi valóban nyomorúságos rabszolgákká teszi őket egész életükre), azt az érintettek akkor is komolyan veszik, midőn immár fölnövekednek, miáltal végezetül az egész korosztály, sőt ország beképzeli magának e dajkameséket, és pedig olyannyira, hogy sokan (kik pedig egyébként elég értelmes emberek) nem mernek egyedül aludni egy szobában, vagy éjszaka utazni, de még annál is kevésbé van bátorságuk belépni elhagyott házakba vagy templomokba.

5. Dajkáinktól azután hazavisznek, otthon pedig még rosszabb kezekbe kerülünk a henyé és üresfejű szolgák között, kiknek legfőbb szórakozása a tündérekéről, manókról, boszorkányokról, kísértő szellemekről való mesebeszéd, a jövőmondás, a csillagjósok fölkeresése s a szemfényvesztés egyéb fajtái; mert abban lelik örömeiket, ha megijeszthetik vagy félrevezethetik egymást, nemritkán valamely személyes élű ármány kedvéért; de bármilyen céljuk legyen is, e praktikák tévedhetetlenül végzetes hatást gyakorolnak a gyermekekre; s többnyire szüleink sem viselkednek bölcsebben.

6. Ezután iskolába küldenek, ahová az egész ifjúság egyöntetűen megfertőzve érkezik otthonról, s ahol nem is hall másról, mint démonokról, nimfákról, géniuszokról, szatírokról, faunokról, jelenésekről, prófeciákról, átváltozásokról és egyéb, elképesztő csudákról. Mindeme történeteket újra elmondjuk egymás között; s amit egy körültekintő család el tud titkolni a gyermek elől, azt ő bizonyára hallani fogja az iskolában, ahol oly sok gyerek jó össze, de nem azért, hogy kipallérozzák egymást (amit nem tételezhetünk föl az effajta társalkodásról), hanem hogy kölcsönösen megosszák egymással hibáikat és káros szokásaikat, hogy csak annál mihasznábbakká váljanak, s hogy rossz példát lássanak. Mohón faljuk a költőket, szónokokat és mitológusokat, hosszú részleteket tanulunk meg kívülről koholt történeteikből, minthogy meglep s elbűvöl bennünket stílusuk, verselésük és szerkesztésük; minek folytán végül is kimondhatatlan gyönyörűséggel szívjuk magunkba tévedéseik mákonyát, és széles alapot vetünk jövődöbéli hiszékenységünknek, miközben észrevétlenül hajlandóságot alakítunk ki magunkban arra, hogy odahallgassunk a ritka s tüneményes dolgokra; hogy azt képzeljük: hisszük is, amit valójában csak félünk vagy éppen remélünk; hogy midőn csupán tépelődünk, úgy gondoljuk, hogy meg vagyunk győződve; s hogy magunkévá tegyük azt, mit föl sem foghatunk.

7. Nem sokkal leszünk bölcsebbek az egyetemeken sem, bár hiúbakká s önhittebbekké válunk, kiváltképp külföldön, ahol a professzoroknak (helyesen vagy helytelenül) mindent az illető ország törvényeihez és vallásához kell igazítaniuk; ha pedig néha veszik is maguknak a szabadságot a filozofálásra, akkor általában végletesen gondolkodnak, s vagy túl sok bizalmat követelnek tőlünk érzéseink iránt, vagy túl keveset, vagy pedig csalóka elvonatkoztatásokkal szórakoztatnak, s olyan szörszálhasogatással, mely az észlelhetetlenségig osztja föl a tárgyat, végső soron a pusztá semmire vezetve vissza azt. Az egyetem legtermékenyebb melegágya előítéleteinknek, melyek legnagyobbika az, hogy úgy véljük: itt mindent megtanulunk; holott valójában egyáltalán semmit sem tanítanak nekünk, csupán gépiesen s a legnagyobb önbizalommal fejtegetjük rendszerünk kétes érvényű fogalmait; s ha ezeket valaki más tagadja, akkor a járt útról letérve képtelenek vagyunk egyetlen további lépés megtételére is, és kifogyunk az érvekből, melyekkel megfelelhetnénk ellenfelünknek vagy saját magunknak. Azzal vigasztalódunk azonban, hogy maradéktalanul elsajátítottuk mestereink tudását, akik azt a látszatot keltik, mintha valamely barbár tolvajnyelven beszélnének, melynek általában véve nincsen semmi jelentése; tanítványaik fő tudománya pedig – mely alkal-

massá teszi őket végzettségük megszerzésére – az, hogy tökéletesen hétköznapi tárgyakról rendkívüli kifejezésekkel nyilatkoznak. De ez félig sem teszi őket annyira elviselhetetlenné az értelmes emberek számára, amennyire szertartásos kimérségük és pedantériájuk, s örökös, viszketeg vitatkozhatnékjuk és tiltakozhatnékjuk. Szándékosan tartózkodom attól, hogy bármit is mondjak azon előnyről, melyet az egyetemeken közönségesen húzni szokás a tanulóifjúság tapasztalatlanságából (hisz annak természetesen tanárai ítéletére kell hagyatkoznia), amennyiben idejekorán elkötelezik az ifjakat különféle pártok és csoportosulások mellett, valamint a mogorvaság, rosszmájúság és vakbuzgóság mellett; elvégre – hogy rövidre fogjam a szót – alig akad olyasmi az egyetemen tanult dolgok között, melyet ne kellene elfelejtenie annak, ki azt szeretné, hogy megértsék, vagy ne találják kacagtatónak s nehézkesnek, midőn másfajta társaságba érkezik.

8. De mintha mindez még nem volna elég értelmünk megfertőzésére, ezenfelül bizonyos személyeket arra bérelnek fel és különítenek el a világ társadalmának többségében, hogy felvilágosítás helyett éppenséggel sötétségben tartásuk a többieket. Ezt bizonyára kemény véleménynek fogják találni; de az ortodox papságra nem vonatkozhatnak, a többi papra viszont annál inkább – hisz nem épp ezért tekintjük-e őket tévhitűeknek? Ama különös dolgokat és meghökkenítő történeteket, melyekről olvastunk vagy hallottunk (már ha egyáltalán valamely közelebről meghatározott vallással kapcsolatosak), nap mint nap megerősíti nekünk az igehirdető a szószékről, s a hallgatóság túlnyomó része igazságnak tekinti innét szülő szavait, minthogy senkinek sem áll szabadságában ellentmondania néki, ő maga pedig isteni jóslat színében tünteti föl saját, szeszélyes képzetét. Habár ezt minden egyes felekezet tagadni fogja a maga sajtóságtól tanairól (s bár, Szeréna, mi pedig tudjuk, hogy az általunk vallott református vallás nem ilyen), a többi mégis kétségbevonhatatlan érvekkel állítja ezt egymásról; miután lehetetlen, hogy mindnek vagy több mint egynek egyformán igaza legyen, ami cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a többi, tehát az emberiség nagyobbik részét a papjai tartják meg tévedéseiben. De épp a mennybéli öröme és pokolbéli kínok kapcsán fellépő bizonytalanság mégis véget nem érő akadékoskodásra hatalmazza fel őket, oly erős befolyást gyakorol rájuk a remény s a félelem – jóllehet ezek megalapozása mindig a tudatlanság!

9. Midőn kilépünk a nagyvilágba, úgy találjuk, hogy mindezen eltévelyedéseket oly dicsfény övezi, hogy mindenkit szörnyetegnek tekintenek, aki nem igazodik ehhez az egyetemes divathoz; s ha valamely szerencsés véletlen folytán még nem estünk volna tévedésbe, az önérdek befolyása fölülkerekedik, és képmutató módon (vagy ha jobban tetszik, elővigyázatosan) úgy teszünk, mintha beadnánk a derekunkat, nehogy elveszítsük vagyonunkat, nyugalmunkat, jó hírünket vagy életünket. Példánk másokat is megerősít előítéleteikben, pontosan annyira, mintha magunk is valóságos tévedésben lennénk; hisz miután elménkről csakis külső cselekedeteink révén tudhatnak meg valamit – amelyek épp olyanok tűnnek, mint az övéik –, úgy ítélik meg, hogy azonos meggyőződésben vagyunk. Arról nem is beszélve, hogy ha állítjuk: nekünk van igazunk, a többiek ellenben tévednek, azt mindenki más olyan arcültevésként fogja értelmezni, hogy nincs olyan, az emberiséget ismerő személy, aki vállalná ezen állítás ódiomát, amennyiben föltett szándéka, hogy gondtalan életet él, távol a tömegtől, a világ zajától és sürgés-forgásától.

10. Akik jobban kedvelik a nagyközönség forgatagát, vagy kevésbé tudják elkerülni, azok általában valamely foglalkozást választanak maguknak. Ez elkerülhetetlenül számos előítélet fölvetelére kötelezi őket választott hivatásuk javára, s ha ezeket nem is

hiszik el mindig mindnyájan, mégis érdekükben állónak találják, hogy mások elhiggyék azokat, hogy ily módon annál nagyobb hitelre, hírnévre és tekintélyre tegyenek szert a kívülállók körében. Az idősebb Cato csodálkozott, hogy amidőn két madárjós összehatalálkozik, nem nevetik ki azok hiszékenységét, kik elfogadják az ő jóslataikat; de még ha egymás között így tettek is (amint a történelem tanítása szerint gyakran valóban így tettek), azzal még korántsem tárták fel rendjük mesterségének titkait a nép előtt, mely a menny csalatkozhatatlan hírharangjainak vélte őket, s oly jól fizetett a tőlük szerzett értesülésekért. Ezért van az, hogy nemcsak minden foglalkozás, hanem minden társadalmi rend is a maga sajátos nyelvét beszéli, amelyről a többiek azt gondolják, hogy rendkívüli horderejű tárgyakkal foglalkozik, melyek magasan a szokványos képességek vagy értelmi színvonal fölött lebegnek. A nemesség, a vidéki földesurak, a csavargók s a piperkőcök éppúgy a maguk külön (jóllehet nem annyira barbár) zsargonját beszélik, mint a papok, ügyvédek, orvosok és filozófusok. Néhány bölcs vagy ravasz személy kivételével mindnyájan valóságosan meg vannak győződve afelől, hogy sokkal jelentősebb emberek, mint azok, kik nem értik az ő tolvajnyelvüket; s nem is egyszer láttam, hogy egy vadász éppannyira kétségbe vonja azok józan esztét, akik nem ismerik az ő lármás zsargonját, amennyire egy csillagjós büszkélkedik azzal, hogy megvilágosítja a hiszékeny tömeget ama hitvány hókuszpókusz segédletével, melyet ő maga sem ért. A foglalkozások többségében (különösen azokban, melyeket a kézművesség körébe sorolnak) a tagok esküvel fogadják, hogy szakmájuk rejtelseit nem fedik föl, s a rejtelem pusztá fogalma azt a képzetet kelti a kívülállókban, hogy itt valami rendkívüli rejtezik a fortélyosan hétköznapinak álcázott dolgokban; és az Ön híres államtitkai (melyek avatatlan szem előtt nem tárulkoznak föl, csupán a hódoló tisztelet tárgyai lehetnek) néha oly testetlenek s valótlank, oly haszontalanok és nevetségesek, mint bármely más titok.

11. De az előítéletek semelyik faja nem tapad hozzánk szívósabban, illetve nem irtatható ki nehezebben, mint ama társadalméi, melyben élünk és fölnevelkedtünk. Ez egyaránt igaz a polgári szokásokra és a vallási rítusokra, fogalomkészletükre csak úgy, mint gyakorlatukra. Már azt sem könnyű elhítenni az emberrel, hogy ősei jobbra tévedtek, hát még azt, hogy azok, kikkel minden nap érintkezik, oly silány indítékkal bírnak sok cselekedetük végrehajtására – különösen mivel éppoly hajlamosak vagyunk szeretni vagy csodálni az emberek véleményét, mint személyét, és mert ugyanabban a meggyőződésben nevelkedtünk föl, mint ők. Ugyanígy fordítva is: egy bizonyos véleményt gyakran az azt képviselő személy miatt gyűlölünk, s nem kevésbé gyakorta a személyt az általa hangoztatott vélemény okán; bár erre általában nincs jobb okunk, mint az, hogy más neveltetésben részesültünk, és meggyőződésünké vált, hogy aki a fogalmaiban téved, annak nem lehet igaza a gyakorlatban sem. Az emberek tömegei a világ minden táján így teszik magukévá mindazt, amit csak követendő vagy tisztelendő példaként kisgyermekkoruktól fogva tanítanak nekik, és minden további bizonyíték híján is készek meghalni az ilyen tanok igazságáért idős korokban; ami lényegében véve nem más, mint egy szokásért halni mártírhálát, nem pedig a vallásért vagy az igazságért, hacsak nem pusztá véletlen folytán. Sőt, a szokás (melyet nem alaptalanul hívnak második természetnek) úgy ráütötte bélyegét még a társadalom nyelvére is, hogy amit így és így szoktunk kifejezni, az rendszerint elfogadott igazságnak számít, ha mégoly ellentmondásos vagy homályos is; de változtatás csak meg szavaidat, vagy használd bármely más párt kifejezéseit, s amit mondasz, rögtön hamisnak vagy legalábbis gyanúsnak minősül, ha mindjárt a jósda hangján szólalsz is meg.

Csakugyan nem is lehet ez másképp, hisz a többi csoport előítéleteit tilos fontolóra venni. Érvek útján meggyőzheted magad (például) a tetszésed szerinti vallás felvételének szükségességéről; de könyörgöm, mely vallás engedélyezi majd számodra, hogy érvek hatására kitérj hitedből? Tudom, egyes vallások saját állításuk szerint megadják a vizsgálódás szabadságát, de eljárásuk nemegyszer az őszinteség hiányára utal; mert ha valaki bármely dogmájukat kétségbe vonja vagy tagadja egy ilyen vizsgálódás nyomán, akkor igen rossz bánásmódban lesz része. Ha se ki nem végzik, se száműzetésbe nem kényszerítik, se meg nem fosztják tisztségeitől, se meg nem bíróságolják, és még csak ki sem átkozzák – attól függően, hogy egyházának több vagy kevesebb befolyása van-e –, akkor is el kell készülnie legalább arra, hogy a társadalom többi tagja gyűlölni és kerülni fogja (hisz ennyit mindenki megtehet), amit nem minden ember visel könnyen még a legfőbb igazságok kedvéért sem; mert bámulatos értelmi képességű emberekkel is gyakran megtörténik, hogy pusztán ismerőseik elvesztésétől való félelmükben külsőleg továbbra is a legabszurdabb és legképtelenebb tévelygéseket hirdetik.

12. Tegyük hozzá mindehhez még saját félelmeinket s hiúságunkat is; a múltbéli eseményekkel kapcsolatos tudatlanságunkat, a jelen bizonytalanságát, valamint nyughatatlan kíváncsiságunkat a jövőre tekintetében; az elszármított ítélethozatalt, a megdondolatlan hozzájárulást, s a vizsgálódás alatt szükséges tartózkodás hiányát; ami együtt nemcsak azt eredményezi, hogy a gyakorlatban közönséges hibákba esünk, hogy érkeink éppúgy megcsalnak, mint vágyaink, és hogy számtalan tévedést bizonyított igazságnak veszünk a spekulatív kérdések terén; hanem hasonlóképpen azt is, hogy nem méltányoljuk mások érdemeit, összetévesztjük az ártatlant a bűnössel, s általában véve az utóbbit részesítjük előnyben. Továbbá, ha előítéleteink vezérlésére bízzuk magunkat, akkor a lehetetlennel lesz határos valaha is igaz módon megkülönböztetnünk az ártatlan személyt a bűnöstől, illetve bármely ügyben a jobbik ügy képviselőjét a rosszabbikétől; minthogy első kérdésünk nem az, hogy ki mit csinált, vagy miként csinálta, hanem az, hogy ki ő, vagy honnét jön. Elvégre attól függően hajlunk az elismerésre vagy elvetésre, egy könyv végigolvasására vagy sarokba hajtására, hogy a szerző mely érdekcsoporthoz vagy párthoz tartozik. Ez bizony egyfelől nem méltányos, másfelől pedig nem férfihoz illő eljárás; és remélem, senki sem fogja azt állítani, hogy ez az igazság fölfedezésének útja, sem pedig, hogy ezen az úton tántoríthatatlanul továbbhaladva kellene hirdetnünk a már megtalált igazságot; mivel nehéz ugyanis elgondolni, hogy (például) miként mondhat le valaki a Koránról, ha sohasem olvashatja a Bibliát; ha ellenben egy mohamedántól elvárható a Biblia olvasása, akkor semmi okot nem látok arra, hogy egy kereszténynek rettegnie kelljen a Korán olvasásától; ami ugyanígy igaz a világ minden könyvére. Fölösleges lenne mármost bármi továbbit hosszabban fejtegetni olyan közhelyes témák kapcsán, mint uralkodó szennvedélyeink, a beleegyezését nyilvánító tömeg ragályos hatása, vagy leghatalmasabb urunk, az ellenállhatatlan zsarnok: a szokás tekintélye, mely egyként uralkodik fejedelmeken, lelkipásztoron s a népen.

13. E megjegyzések után immár felismerhetjük a vészterhes állapotot, melyben minden egyes ember leledzik, s megfigyelhetjük, mily lehetetlennek tűnik, hogy elkerülje a fertőzést, megszerezze vagy megóvja szabadságát; hisz a világ minden más lakója egyként összeesküdött az ő megtévesztésére. Az előítéletektől mentes személynek ezzel szemben – bár külső körülményei tekintetében látszólag kevés előnnyel bír a többiekhez képest – esze kiművelése léssen élete fő tanulmánya, ha egyfelől fonto-

lóra veszi, hogy semmi nem ér föl belső nyugalmával és örömeivel, amidőn látja, hogy nemének szinte minden más egyede folyvást csak a homályban tapogatózik, vég nélküli labirintusban tévelyeg, számtalan kétely közt hányódik, s örökös félelem kínozza ama bizonyosság híján, hogy legalább a halálban vége szakad nyomorúságának; míg másfelől ő maga értelmének helyénvaló használata révén tökéletes védettséget élvez mindezen haszontalan álmokkal és rémképekkel szemben, elégedett azzal, amit már tud, s örül újabb fölfedezéseinek, anélkül hogy azt gondolná: kifürkészhetetlen dolgokba is bele kell ártania magát; mert nem tekintély vagy szenvedély vezérli őt, mint valami állatot, hanem szabad és értelmes ember módjára szab törvényt saját cselekedeteinek.

14. Éppúgy tudatában vagyok, mint bárki más a világon, Szeréna, hogy Ön mily kevésbé szorul rá arra, hogy további felvilágosítással szolgáljak e témakörben; hisz oly nagy tudást halmozott föl, s oly kevés előítéletnek maradt rabja, igen szabatosan érvel, biztos ítélettel gondolkodik, és helyesen fejezi ki magát. Bevallom, nem is azért írtam most az Ön kívánságára, hogy tanítsam, hanem azért, hogy megmutassam Önnek, mennyire egyetértünk véleményeinkben; bár kész vagyok elismerni, hogy Ön felülmúlja a legtöbb férfit – csakúgy, mint jómagamat – felfogásának gyorsaságával, amiként saját nemét is a maga egészében számos kiváló tulajdonsága által. Az előítéletek kérdésében láthatja, hogy Ön legalábbis nincs hátrányosabb helyzetben, mint mások; vagy ha jobban áll e téren (amint efelől biztos is vagyok), akkor be kell érnie elméje belső gyönyörűségével és megelégedettségével, anélkül hogy a nagyközönség tapsára számítsa, amely inkább kegyvesztésnek tenné ki Önt, s veszélybe hozná, mintsem méltányosan bánná az Ön hasonlíthatatlan erényeivel. De ennek nem szabad akadályoznia Önt ama boldogság élvezetében, melyet az olyanokkal való szabad társalkodás nyújt, kiket Ön e kitüntetésre méltat, s akiről úgy találja, hogy épp akkora belátással és körültekintéssel rendelkeznek az érvelés területén, amekkora odaadással és őszinteséggel vallom magamat, Asszonyom, az Ön leghűségesebb s legalázatosabb szolgájának.

Fordította Vassányi Miklós

(A fordítást az eredetivel összevetette Boros Gábor)

IRODALOM

- COWARD, William 1702. *Second thoughts concerning human soul...* London: R. Basset.
- COWARD, William 1704. *The Grand Essay, or A vindication of reason, and religion, against the impostures of philosophy...* London: P. G.
- GAWLICK, Günter (szerk.) 1964. John Toland, *Letters to Serena*. Stuttgart - Bad Cannstatt: Frommann.
- HÉRODOTOSZ. *A görög-perzsa háború*. Fordította Muraközy Gyula. Budapest: Osiris, 2000.
- ISRAEL, Jonathan 2001. *Radical Enlightenment*. Oxford: Oxford University Press.
- PRACHT, Erwin (szerk.) 1959. John Toland, *Briefe an Serena*. Berlin: Akademie.
- SACHEVERELL, Henry 1710. *Dr. Sacheverell's True Character of the Low-Churchman*. London.
- TOLAND, John 1702. *Vindicius Liberius: or, M. Toland's Defence of himself. Against the late Lower House of Convocation*. London: Bernard Lintott.
- VAN DALE, Anthonie 1683/1700. *De oraculis veterum ethnicorum*. Amsterdam.
- VAN DALE, Anthonie 1696. *Dissertationes de origine ac progressu idololatriae et Superstitionum, de vera ac falsa Prophetia, uti et de Divinationibus Idolatricis Judaeorum*. Amsterdam.
- WIGELSWORTH, Jeffrey Robert 2005. *'Their Grosser Degrees of Infidelity': Deists, Politics, Natural Philosophy, and the Power of God in Eighteenth-Century England*. (PhD-értekezés) Saskatoon: University of Saskatchewan.